

Az új Bánk-koncepció

1.

A Nemzeti Színház utoljára 1962-ben újította fel a *Bánk bánt*. Ez az előadás nem sikerült. Ennek következtében Katona József drámája közel nyolc évig nem szerepelt a színház műsorán. Egyre nagyobb erővel jelentkezett az igény: létre kell hozni egy újabb, korszerű *Bánk* bán-előadást. Sok probléma merült fel. Mikor legyen a bemutató? Ki rendezze?

Kik játsszák a főszerepeket? De mindenekelőtt az: milyen legyen az előadás? Hogyan lehetne elérni, hogy legnagyobb nemzeti drámánk ne legyen a színpadi megvalósításban továbbra is tiszteletre méltó, de unalmas kötelező olvasmány, amelynek igazában nincs se közönsége, se sikere?

Az elmúlt évtizedekben többször is felvetődött a gondolat: át kell írni a darabot. A dráma nem egy rendezője - köztük Hevesi Sándor is - úgy találta: bizonyos változtatásokra okvetlenül szükség volna ahhoz, hogy Katona zseniális koncepciója megszabaduljon a kezdő drámaíró bizonytalanságából eredő dramaturgiai gyengeségektől. Az ilyen jellegű tervek azonban mindig erős ellenállásba ütköztek. Sok jel arra mutatott, hogy hasonló tervek most is hasonló ellenállást váltana ki. Mások elképzelése szerint a gyakori sikertelenség fő oka a dráma darabos, nehezen mondható s még nehezebben érthető nyelve volt. Mikor viszont a jelentősebb nyelvi változtatás realizálásán kezdtünk gondolkodni: rájöttünk, hogy egy ilyen kísérlet a dráma egyik leglényegesebb specifikumát tagadná meg; már nem beszélhetnénk többé ugyanarról a darabról. El kellett vetnünk ezt a gondolatot is.

Igy aztán az általános tervezetések helyett előtérbe került a konkrét elemzés. Hol és mi az, ami a *Bánk bán* előadásaiban a legtöbb fennakadást vagy félreértést okozta; melyek azok a motívumok, amelyek színésznek, rendezőnek és közönségnek leginkább rejtélyt vagy akadályt jelentettek?

Emlékezetem szerint a legtöbb probléma az első és az ötödik felvonással kapcsolatban merült fel.

Az első felvonásban Simon és Mihály romantikus túlzásokkal teli párbeszéde, a csodálatos szülés; de még inkább Bánk hazaérkezése, a rejtekajtó, az a pillanat, amikor meglátja a Melinda kezét csókoló Ottót. Miért nem rohan rájuk? Mi ez a bizonytalan és tehetetlen magatartás? S ez a gondosan mérlegelő, de egyáltalán nem szimpatikus „ittén Melindám - ottan a hazám”?

Az ötödik felvonásban: miért ez a drámaiatlan temetési tabló? Ezek a szentimentális, „megértő” mondatok? Miért ez a Solomfigura? Aki a Petur véréből gőzölgő kardot olyan lel-kendezve hozza, s pillanatokkal később már azt mondja: „Es-küszöm, magyarról el nem hiszem!”?

És az emlékezetből előkerült kérdésekhez csatlakozik a többi sok kérdés, amit felsorol a színész, aki már végigélte, végigszenvetde Bánk sorsát, amit felsorol a kritikus, aki végignézte az előző előadást, s nem utolsósorban csatlakozik az a nem kevés kérdés is, amit én magam teszek fel, frissen, mai kíváncsisággal, mintegy mazochista módon egymásra halmozva mindazt, ami kétséget támaszt bennem és feleletet követel.

2.

Kiderült, hogy a darabbal való elmélyültebb foglalkozás során mindenekelőtt azt kell tisztázni: milyen ember ez a Bánk bán? Két végtel el állt előttünk. Egyik a romantikus, nagy erejű, nagy indulatú hős, aki fogadkozik, fenyeget, átkozódik, kardot

ránt stb., a másik a Hamlet-típus, aki - bár ismeri az igazságot - újra és újra okot talál a leszámolás elodázására. Az egyik végtel megvalósítói eddig éppúgy csődöt mondtak, mint a másikéi. Azok a Bánkok, akik azt hangsúlyozták, hogy náluk „mindenkor nagyobb indulat dühösödik belülről” - rendszerint versengeni kezdtek Peturjaikkal, s így egy előadás két Peturja mellett egyetlen Bánk sem lépett színpadra. Azok a Bánkok viszont, akik túlzottan hamletivé akartak lenni: adósok maradtak a magyar Bánk speciális temperamentumával.

A darab szövetségének tüzetes és előítéletmentes tanulmányozása útján kellett rájöttünk arra a felismerésre, hogy Bánk esetében nem szabad (helyesebben: az ő esetében sem szabad) kész sémákhoz ragaszkodnunk. Sokszor, nagyon sokszor fordult elő a múltban, hogy a színészi siker vágya meghamisította Bánk alakját. A Bánkot játszó színész „megirigyelte a Peturok sikerét, s maga is ugyanazokat az eszközöket próbálta alkalmazni, mint amiket a „hatásos” Petur-szerep alakítója. A második felvonás nagy összecsapásában a Petur által elmondott érvekre azonos intenzitású és hatású replikák látszottak alkalmasnak arra, hogy a néző szemében Bánk alakja Petur fölébe kerekedjék. Abban a „koncertben”, ami a nemzet szabadsága, függetlensége és méltósága érdekében lejátszódik Petur és Bánk között, a címszereplő rendszerint nem tudott lemondani a fölény hangsúlyozásáról, erre pedig az érvek, amiket az író rendelkezésre bocsát, bizony nem adtak lehetőséget. Nekünk tehát el kellett jutnunk a felismerésig: Bánk nem olyan, amilyennek buzgó lelkesedésből látni szeretnénk (illetve látni szeretnék volna); realisabb és kétkedőbb, felelősségtudóbb és „dialektikusabb”, mint a köztudatba bekerült vagy inkább beerőszo-kolt Bánk. Színész legyen a talpán, aki ezt a hatásosság tekintetében differenciáltabb szerepet teljes felelősséggel vállalni tudja és meri.

Katona József Bánkja „magán kívül sok ideig tipeg-topog” is (rendszerint kifogásolták a szerep alakítói, mint férfiatlan magatartást); „el is fásral” (IV. felv.), „meghajtván magát, el is indul” (u. o.) - a királyné parancsára.

A jellem tisztázása - amire itt csak nagyon elnagyoltan utaltunk - segített hozzá a mondanivaló tisztázásához. Bánk első felvonásbeli megjelenésével kapcsolatban szokott elhangzani a kérdés: hát ő nem volt tisztában az ország állapotával? Nem látta, nem tudta: mi történik a királyi udvarban? Számára meglepőek a Petur által elmondottak? A mi feleletünk: Bánk látja az ország állapotát, sok mindenben egyet is ért Peturral. Ami őt elválasztja Peturtól, s fölébe is helyezi, az a felelősségtudat, a realitás iránti érzék és főképpen az a kompenzáció, amit éppen a személyes sérelem vált ki mindenkiből, akiben közéleti lelkiismeret is van. A harmadik felvonásbeli „épülj Jel, izmosodj meg, gondolat” nem azonos Peturék tervével, noha nagyon is hasonló ahhoz. Bánk számon akarja kérni a királynén törvénytelen és erkölcstelen tetteit, anélkül, hogy élére akarna állni egy polgárháborút kirobbantó s az ország békéjét veszélyeztető összeesküvésnek. Hisz a központi hatalomban (Endre, a király), s ugyanakkor kénytelen leszámolni azzal, aki visszaélt a központi hatalomhoz fűződő kapcsolatával (Gertrudis). Kinek ne jelentene gondot ez a kettős elkötelezettség? Elkötelezettség a király, a központi hatalom iránt és ugyanakkor a nép, a nemzet, a saját nemzetsége jóhíre iránt is? Hogyan lehet eleget tenni e két, egyaránt intenzív elkötelezettségnek? Élő ember helyett monstrositást igényel az, aki itt könnyű döntést, tétovázás nélküli döntést kíván. Bánk tétovázása, ellentmondást nem tűrő fellépése és megjuhászodásra való hajlása: együtt te-

szi ki jellemét. Aki mást játszott, s aki mást kíván játszani: romantikus olajnyomatot igényel, reális, megrázó emberi ábrázolás helyett.

Bánk jellemfejlődésének alakulása akkor lett számunkra meggyőzően reális, érthető és rokonszenves, amikor lépésről lépésre megpróbáltuk beleélni magunkat mindazokba a szituációkba, amelyekben Bánk keresztülmegy. Temperamentuma, hazaszeretete, kivételes közjogi hatalmával és megbízásával együtt járó felelősségtudata, puritán becsületessége mellett *Melinda iránt érzett rendkívüli szerelme* az a vezérmotívum, amit szavai és tettei megítélésénél egyetlen helyzetben sem szabad figyelmen kívül hagyni. Összeomlása sem akkor következik be, amikor Gertrudist megöli, nem is akkor, amikor megtudja, hogy Petur alattomos gyilkosnak mondta őt, hanem akkor - *csak akkor* - amikor Melinda holttestét meglátja.

3.

A *Bánk bánt* szokás talányos darabnak mondani. Mindenestre egy sereg olyan kérdés vetődik fel a mindenkori színpadra állító számára, amikre - így vagy úgy - válaszolni kell. Néhány ezekből:

Elő-versengés. Mi elhagytuk. Úgy gondoltuk: nem mond el lényegesen többet az Ottó-Melinda-Gertrudis-Biberach szituációból, mint amennyit a későbbi, első felvonásbeli jelenetekből amúgy is megtudunk. S bár az az egy mondat: „*Te holnap utazol*” - hiányzik Biberach következő szavainak megértéséhez: „*Elutazásod végpillanatán ...*” - mégis, ezt a veszteséget nem éreztük akkorán, mint azt a nyereséget, amit a Prologus elhagyása játékidőben, díszletfelhasználási gazdaságosságban jelent. Elsősorban azonban azért döntöttünk a jelenet kihagyása mellett, mert így a közönség előbb találkozik Bánkkal, mint Ottóval és Biberachkal, s szinte a néző is csak Bánkkal együtt lesz ismerője lépésről lépésre az udvari ármánynak.

A rejtekejtő. Elhagyhatatlan. A legtöbb színpadravítel azonban ezt az ajtót a színmélyén helyezte el. Ebből aztán létrejött az a komikus helyzet, hogy a Bánk által - inkognitóban és meditálva - elmondott szavakat a tőle távolabb levő közönség hallja, Bánkot látja, ugyanakkor, mikor a Bánk és a közönség között levő szereplők se nem hallhatják, se nem láthatják őt. Mi ezt a rejtekejtőjárt (nem is ajtót) előrehoztuk, a színpad egyik oldalára, s ez - úgy véljük - jó megoldási lehetőséget ad az első felvonás rettegő pontjához is, ahhoz, amikor Ottó Melinda kezét megcsokolja, ezt Bánk meglátja és „*Oh véghetetlen szent könyörületesség!*” szövege után újra kiszédeleg a rejtekejtőjártason.

Ottó kézcsofja. Látnunk kell. Bánknak is látnia kell, még hozzá úgy, hogy eközben mi is lássuk őt: Bánkot is. Az előbb idézett szöveget is el kell mondani a kézcsof alatt. De miért tűri Melinda? Feleletünk: mert Melinda együgyű és ártatlan. Sajnálja is az őt ügyesen, mesterkedően, sajnálatkeltően ostromló Ottót. És ha ösztönös taszítást érez is vele szemben, éppen ártatlanságából, együgyűségéből következik, hogy a rangtisztelet meg a sajnálat megakadályozza, hogy határozottan véget vessen a kézcsofoknak. Ottó aljasságát Melinda *teljesen* csak akkor ismeri fel, amikor az letérdel előtte. Ez pedig csak később történik meg, akkor, amikor Bánk már nincs jelen.

„*Kikergettetni kész lehetnék / Országaimból.*” Gertrudis e szövege fölött nem kevés értetlen és gúnyolódó megjegyzés hangzott már el. Szenvedő igealak ez a „kikergettetni” vagy műveltető? Mi a műveltető formát fogadtuk el, s az egyértelműség érdekében így változtattunk a mondaton: „Kikergettet-

ni kész lennélek / Országaimból.” Úgy hiszem: az indokolás kézenfekvő.

Bánk felvonászáró monológja. Sok gondot okozott sok felújítás alkalmával. Olyan feldúltságot és elszántságot vélték belőle kihallani színészek és rendezők egyaránt, amihez képest Bánk második felvonásbeli fellépése visszaesést, törést jelent. Holott igazában itt a magát „rendbe szedő” Bánk saját indulatain uralkodva fogalmazza meg programját: 1. megmenteni az országot a felkeléstől és 2. tisztára mosni saját becsületét. A monológ helyes és igaz előadásának éppen ez a nyitja: az indulatok hullámai között vergődő Bánk magára kényszeríti a helyes cselekvéshez szükséges önfegyelmet.

A békétlenek közt. A Bánk-Petur összecsapásról már esett szó. Petur gyűjtő erejű érveire a Bánkot játszó színészek általában kevesellték és gyengének tartották saját érveiket. De győzniük kellett, s ennek érdekében nagyobb harsányságot, hangosabb előadásmódot „vetettek be” replikáik hatásosságának növelésére. Ebből aztán többnyire az ellenkező eredmény született meg: Bánk szövegei kezdtek kongani. A probléma megoldását abban látom, hogy Bánknak nem kell mindenáron visszautasítania Petur érveit. Hiszen a legtöbbjével egyetért ő is. Mint ahogy Gertrudis megítélésében sincs alapvetően más véleményen. Neki nem *cáfolnia* kell Peturt. Neki a következményekre, a lehetőségekre, a múlt példákra kell hivatkoznia, csupa olyan motívumra, ami *igaz és meggyőző*. S ezt is teszi. Ő is elmondja - Petur és az összeesküvők előtt, nyíltan: „*mivel hogy ez / Asszonyinak a hatalma büntetetlen 7 teszi azt, mit a közönséges zsvány / Talán fizetne életével is?*”

Ő - mármint Bánk - éppen azzal kerekedhet Petur fölé, hogy félre tudja tenni személyes sérelmét és gyötrelmét, bár ez nem kis erőfeszítésbe kerül. („*Úgyis felelned kell még egyre - egyre, / Mely örülésre hoz, de félre azt / Most egyszer.*” És azzal, hogy az egész magyarság érdekeinek reálisabban gondolkodó képviselőjeként kérdőjelezi meg a Petur-féle kilátástalan tervet. Így nem látok ellentmondást az első felvonás zárómonológja és a második felvonás Bánkjának fellépése közt, s ott sem, hogy a Biberach megjöttével fellobbanó, addig lefojtott kétség és indulat felrobbantja az odáig *nagy* önuralommal létrehozott nyugalmi helyzetet.

Bánk a királynénál. A mindenkor legdrámaibbnak tartott IV. felvonásban két ponton szokás megütödni. Egyik: miért megy ki a királyné, mikor Bánk ezt mondja: „*Való, hogy én házas vagyok / De hitvesem nincsen.*” A másik vitára okot adó pont, amikor Gertrudis ezt mondja: „*Távozzatok!*” - miért akar elmenni Bánk e szavakkal: „*Jobbágyaid vagyunk.*”

Számomra sem az egyik, sem a másik hely nem jelentett különleges problémát. Az elsőről már Arany János is bőven ír Bánk-tanulmányában. Gertrudis nyilvánvalóan valami konkrét gesztussal, az előbb általa elvezetett Melinda behozásával s Bánknak való visszaadásával gondolja, hogy „észre tudja téríteni” a rendkívüli idegállapotban levő Bánkot. Abban az „egy ideig” tartó nézésben folyik le a mérlegelés: mi volna a legcélravezetőbb megoldás, s amikor Gertrudis elsiet, már döntött, Melinda visszaadását véli a leginkább célravezetőnek.

A másik hely - Bánk távozási szándéka - híven fejezi ki azt a kettősséget, ami Bánkot oly erősen jellemzi. Mert Bánk éppen annyira akarja a királynő felelősségrevonását, mint amennyire retteg is ettől a felelősségrevonástól vagy inkább önmagától. Gondoljuk csak meg, még a későbbiekben is, ami-kor pedig már átszakadtak a zsilipek, s amikor a Peturok s a Tiborcok panaszát is kimondja, még ekkor is számat ad erről

a kettősségről. „Avagy azt / Hiszed, hogy nem maradtam volna itt / 'Parancsolásod nélkül? meglehet - j Talán nem maradtam volna mégis itt!” Bánk ki akar térni a feladat elől, noha érzi és tudja, ez elől a feladat elől többé nem térhet ki.

Az ötödik felvonás. Nem egyszer merült fel a gondolat: ezt az egész felvonást el kellene hagyni. Úgy vélték jó néhányszor, hogy a negyedik felvonás feszült jelenetei és a királyné meggyilkolása után minden hátralevő szöveg már csak esést jelenthet, terheli a darabot, melodramatikus; hiszen a főhős maga is összeomlott már.

Részben már érintettem ezt a kérdést Bánk jellemének tárgyalásakor. (Összeomlása csak Melinda halálának megtudtával következik be.) De ezen túl is: nézetem szerint az ötödik felvonás beállításakor az eddigi rendezéseknek általában nem sikerült a történetek tényleges atmoszféráját megteremteniük. Nem ünnepélyes temetésről van itt szó, hanem meglehetősen sebtiben összehozott tetemrehívásról. Hiszen még azt sem tudják: ki a gyilkos; éppen ebben a kérdésben folyik - elég szervezetlenül - a nyomozás. Még minden bizonytalan. Nagyon jellemző Solom tévedése. Ő Peturt hitte gyilkosnak. Nem is tudja, hogyan hozza helyre tévedését. A Gertrudis asztalán talált levél felolvasása itt, a nyomozás során: nagy hatású dokumentum. (Ha -- mint sok előző előadáson tették - már a negyedik felvonásban felolvassák: érdektelen információ.) A király kritikus helyzetben van. Két évi háborúskodás után, győztesként megérkezik, s itthon zendülés, véres felkelés fogadja; felesége holtan: nem tudni, ki a gyilkos; nem tudni, ki van vele, ki ellene; Pontio di Cruce levele arról tanúskodik, hogy a déli részeken is forrásban van minden. A trón, az ország uralma is inogni látszik. A legfőbb megbízott, a nádor, Bánk bán - egyáltalán nem összetörve - iszonyú vádakkal illeti a halott királynét. Es senki nem hajlandó megvívni vele. Ez a helyzet s e helyzet felismerése adja meg ennek a felvonásnak az atmoszféráját. Ebből a tragikusan bizonytalan helyzetből kell kilábolni, büntetni és népszerűnek maradni: ez a király gondja. A Bánké meg: hogy Melindával számára minden elveszett. S az egész nép számára: az induláskor már meghiúsult felkelés, a szörnyű megtorlás, a kétséges, bizonytalan jövő.

Úgy hiszem, a jelenlegi színpadra állítás az ötödik felvonás helyes elemzésével és légkörének sikeres, reális megteremtésével is hű Katona szelleméhez.

4.

Az alapvető kérdések tisztázása után került sor a végleges szöveg rögzítésére. Sok olyan részt állítottunk vissza a darabba, amit a régebbi előadások elhagytak. Különösen örülök annak a kis monológoknak, amely a negyedik felvonásban hangzik el Bánk szájából az asszonyi erkölcs törékenységéről. Bízunk benne s azt hiszem nem alaptalanul, hogy a viszonylag sok monológyszerű szöveg nem megy a feszültség rovására, és ugyanakkor segíti a színészt Bánk jellemének igazabb és mélyebb fel-tárásában. Megtartva a darab öt felvonásra tagolását, két részben játsszuk, az elsőben három, a másodikban két felvonás kerül színre. Így csak egy nagyobb szünet van az előadás folyamán, s ez a beosztás is nagyon szerencsésnek bizonyult. Persze ahhoz, hogy ezt meg lehessen valósítani, olyan díszletmegoldásra volt szükség, amely lehetőséget ad a rendkívül gyors változásokra. A mi díszletmegoldásunk sem a zsinórpadlás technikáját, sem a forgószínpadét, sem a kocsikét nem veszi igény-be, egységes, viszonylag alacsony, rusztikus hasábközből áll össze valamennyi színpadkép. Ez egyöntetű dekorációt ad a

darabhoz, de egyúttal minden felvonásnak speciális, egyéni játékeret is nyújt. Ajtók, ablakok nincsenek. Ez nemcsak amiatt van így, hogy kerüljük a naturalizmust, hanem azért is, hogy Izidóra harmadik felvonásbeli ajtóbetörése, Ottó negyedik felvonásbeli ajtóbecsapása s főképpen Bánk rejtekajtón át való közlekedése az első felvonásban ne ütközhesen kisszerű, figyelemelvonó motívumokba.

A darab kísérőzenéjének drámai funkciót szántunk. Az első felvonás tánczenéje domináló eszköz a királyi udvar mulatozásának érzékeltetésére. A negyedik és ötödik felvonás között a zene akusztikailag akarja szuggérálni azt az eseménysorozatot, ami a közben eltelt nagyon rövid idő alatt végbemegy.

A *Bánk bán* jelenlegi előadása elég hosszú hallgatás után született meg. A hallgatás egyik oka az volt, hogy az előző felújítások sokszor hagytak maguk után kétségeket a rivaldán innen és túl is. Növekedett a félelem a *Bánk* bántól, persze ezzel együtt az igény és a felelősségtudat is. A mostani felújítást jó néhány önmardosó megnyilatkozás előzte meg: a szándék: előbbre lépni! - s a kétség: sikerül-e? - nemcsak animált, egy-úttal bénítóan is hatott. Mikor aztán nagy igyekezettel hozzáláttunk az új előadás felépítéséhez, az első impresszió rend-kívül biztató volt: a darab minden szereplője, az előadás minden közreműködője ritkán látott lelkesedéssel támogatta e koncepció realizálását. Bízom benne, hogy az igyekezet s az el-mélyült felkészülés révén a Nemzeti Színház *Bánk bán*-előadása hozzájárul Katona József remekművének méltó és meg-érdemelt közönségsikeréhez is.